

PŘÍNOS JANA AMOSE KOMENSKÉHO K NĚKTERÝM ASPEKTŮM VÝVOJE ANGLICKÉ PEDAGOGIKY V 17. STOLETÍ

Helena Robovská

***Klíčová slova:** Výchova a vzdělání, reforma školství, anglická pedagogika, elementární školství, latinská střední škola, obsah vzdělání, cíl výuky, metody výuky, komeniáni, pansofie, univerzální knihy, věcné učení.*

***Anotace:** Stat', jejíž obsah zpracovala autorka podrobněji ve své dizertační práci obhájené v r. 1989, je zaměřena na srovnání názorů J. A. Komenského a pedagogických reformátorů období puritánské revoluce a Cromwellovy republiky v Anglii a na přijetí a odraz Komenského myšlenek v dílech tehdejších anglických reformních autorů a pedagogů.*

Působení Jana Amose Komenského v Anglii v letech 1641–42, jeho styky s touto zemí, vztah k připravující se a probíhající anglické puritánské revoluci, tamnímu reformnímu hnutí a snahám o nápravu společností upoutaly pozornost mnohých komeniologů. Mezi československé autory upozorňující na toto období v životě a díle Komenského patří v 80. a 90. letech minulého století J. Šmaha [1] a J. Kvačala [2], v období mezi dvěma světovými válkami J. V. Novák a J. Hendrich [3], přibližně od 50. let, a to především z hlediska česko-anglických vztahů, historik J. Polišenský [4] a v současné době historik J. Kumpera [5] srovnávající Komenského politické myšlení s názory tehdejších anglických revolučních představitelů. Další autoři jako J. Popelová [6] a J. Kyrášek [7] zaznamenali možný vliv anglického reformního myšlení na Komenského filozofické a pedagogické názory. Přínos Komenského styků s Anglií k jeho vlastnímu pojetí sociální funkčnosti a praktického významu pansofie pro pedagogické využití zkoumala

a v širším kontextu filozoficko-pedagogického odkazu J. A. Komenského dokázala komenioložka D. Čápková [8], která rovněž objevila a v r. 1974 poprvé uveřejnila úryvek z latinského originálu pracovního deníku Komenského z konce r. 1646 nacházejícího se v Hartlibově [9] pozůstalosti v Anglii a sestavila a publikovala seznamy Komenského dopisů z Hartlibova archivu [10]. Názory anglických zastánců a teoretiků umělého jazyka ve srovnání s Komenského přístupem k tvorbě univerzálního jazyka zpracovala J. Přivratská [11].

Ze zahraničních badatelů se činnosti Komenského v Anglii věnovali hlavně Britové. Ve 20. letech tohoto století nalezl sheffieldský profesor pedagogiky G. H. Turnbull sbírku listin z Hartlibovy pozůstalosti, jejíž část se vztahuje přímo ke Komenskému, a v následující době vydal několik prací [12] zabývajících se vzájemnými vztahy mezi Hartlibem, Duryem [13] a Komenským, přípravou Komenského činnosti v Anglii a několika Komenského spisy. Pobyt Komenského v Anglii popsal anglický historik

R. F. Young [14]. Z autorů novějších prací zaměřených na problematiku anglické reformace, revoluce, jejich ideologických příčin a důsledků se o Komenském zmiňují angličtí historikové Ch. Hill [15] a H. R. Trevor-Roper [16]. Značnou pozornost mu věnovali pedagogičtí historikové objasňující snahy o rozvoj věd, vzdělanosti, reformu školství a vzdělání v Anglii, především Ch. Webster [17], J. Simon [18] a další. Na vliv Komenského díla a názorů na výchovný program anglických pedagogických reformátorů upozornil mj. i německý pedagogický historiograf R. Alt [19].

Dílo J. A. Komenského bylo v Anglii známé přibližně od počátku 30. let 17. století, a to zejména díky úspěchu Komenského jazykově věcné učebnice, jejíž neautorizovanou latinsko-anglicko-francouzskou verzi vytiskl v roce 1631 John Anchoran pod názvem *Porta linguarum trilinguis reserata*. Poměrně široké používání této učebnice na anglických školách, její několikrát vydání v krátké době za sebou, její nové latinsko-anglické vydání pod původním názvem *Janua linguarum reserata*, o němž se v roce 1636 zasloužil anglický učitel Thomas Horne, to vše utvrzovalo anglické pedagogické reformátory v přesvědčení, že Komenského pedagogické názory by jim mohly poskytnout teoretickou základnu nejen při hledání nových vyučovacích metod založených na věcném a empirickém učení, ale také při prosazování snah o celkovou nápravu školství a vzdělání jako součásti nápravy společnosti.

V roce 1632 vstoupil s Komenským v písemný styk Samuel Hartlib, kterému se postupně podařilo vybudovat v Anglii síť stoupenců Komenského a jeho díla, tzv. komeňánů, k nimž podle komeňologů D. Čapkové a J. Kumpéry patřily osoby, které byly s Komenským po delší dobu v písemném styku, vyměňovaly si s ním názory, staly se jeho přímými spolupracovníky a snažily se

prosazovat a dále rozvíjet jeho myšlenky a navazovat na jeho dílo. Podle britských autorů (Ch. Hill, H. R. Trevor-Roper, J. Simon) patřili mezi komeňány i další Komenského příznivci, kteří se sice bezprostředně nepodíleli na rozpracování jeho názorů, ale různým způsobem podporovali Komenského a jeho přátele v reformním úsilí. Komeňánská skupina, jejímiž členy byli S. Hartlib, J. Dury, J. Hübner, T. Haak, J. Pell, T. Horne, T. Hayne, H. Woodward a jiní [20], usilovala od poloviny 30. let o to, aby Komenský tvořil svá díla v jejich středu.

Když Komenský zaslal v roce 1636 Hartlibovi pojednání o potřebě pansofie, zaujaly myšlenky o nápravě veškerého myšlení, o soustavnosti vzdělání a tvorbě vševědného díla Hartliba natolik, že neprodleně pořídil jeho opisy, které pak kolovaly mezi anglickými stoupenci „*pokroku věd*“. Dal je také k posouzení Oxfordské univerzitě, ale tam se Komenského pansofická koncepce střetla s odporem konzervativních kruhů. Nicméně Hartlibovi se za pomoci Hübnera podařilo urychleně vydat pojednání tiskem pod názvem *Conatuum Comenianorum praeludia* [21], přičemž Hartlib byl autorem jak názvu, tak i předmluvy k tomuto neautorizovanému vydání Komenského spisu.

Zveřejnění Komenského pansofických záměrů způsobilo značný rozruch v mnoha zemích Evropy mezi učenici uznávajícími potřebu nových vědeckých základů a přístupů a mělo tak příznivý ohlas mezi anglickými puritány, kteří hodlali provést reformu školství a vzdělání, že náklad nestačil krýt zájem. Proto v roce 1639 vydal Hartlib nové, rozšířené a zčásti upravené vydání, tentokrát již se svolením Komenského, pod názvem *Pansophiae prodromus* [22].

Hartlib měl v úmyslu založit v Anglii učenou společnost v čele s Komenským. Měla se zabývat prosazováním pansofických plánů a soustředěním vědeckých poznatků ze

všech oborů. Jejím cílem mělo být univerzální chápání světa, urovnání sporů mezi protestanty a reforma školství a církve. Komenský se ztotožňoval s Hartlibovým záměrem a domníval se, že by bylo možné realizovat Baconův plán na založení „kolegia svobodných univerzálních studií“ a přizpůsobit jej potřebám pansofických škol a tvorby univerzálních knih. Zároveň schvaloval Hartlibův námět, aby základ takového kolegia, umístěného v Londýně, tvořil užší sbor učenců, kteří by vyhledávali a po knihovnách sbírali materiál pro práci na pansofii. V domněni, že reformace v Anglii postupuje úspěšně, přijal Komenský Hartlibovu nabídku, v níž spatřoval výjimečnou možnost, jak rozvíjet a prakticky uskutečňovat pansofické a reformně pedagogické myšlenky. Opustil Lešno a 21. září 1641 přistál v Anglii. Avšak již začátkem listopadu se podmínky pro činnost Komenského a komeniántů v Anglii značně zhoršily. Začalo se schylovat k občanské válce a zájem a ochota parlamentu a vlivných osobností podporovat školskou reformu a její protagonisty ochably. Rozkol ve státě a společnosti vedl k rozpadu Hartlibem tak dlouho budované sítě příznivců a ochránců Komenského, takže Komenský přestal věřit v brzké zlepšení situace. Navíc ovzduší stoupající radikalizace revolučního vývoje se neslučovalo s jeho umírněným postojem a ani mu neposkytovalo klid k práci, a tak Komenský 21. června 1642 Anglii opustil.

Přes poměrnou krátkodobost našlo působení Komenského v Anglii svůj bezprostřední odraz v Hartlibových a Duryho spisech, které vznikly v době jejich společné práce a porad v Londýně. Vydali je v lednu 1642 současně s překladem spisu Komenského *Pansophiae prodromus* do angličtiny, který pod názvem *Reformace škol* [23] pořídil Hartlib. Jedním z těchto spisů je *Návrh směřující k veřejnému blahu* [24], v němž

J. Dury vložil pojem veřejné blaho a objasnil prostředky, které komeniáni doporučovali k jeho dosažení v rámci reformy školství a církve.

Tento spis jasně ukazuje na Duryho poplatnost vzdělávacímu programu Komenského, což i sám autor potvrdil konstatováním, že „popisuje vlastně Komenského úkol“. V úvodu charakterizoval Dury jako hlavní podmínku veřejného blaha „*nápravu samotné povahy člověka reformováním všech prostředků vzdělání na školách jak pro mládež, tak i pro dospělé, ... neboť nejchvalyhodnější práci pro veřejné blaho v současnosti i budoucnosti je ukázat správný směr výchovy dětí a vzdělání člověka*“ [25]. Dury dále uvedl, že k dosažení pokroku v lidském vzdělání a reformě škol je třeba vypracovat řadu „*pojednání*“, tj. děl, jejichž popis se přesně shoduje s jednotlivými kapitolami Komenského plánu univerzálních knih nastíněného ve spise *Ad excitanda* [26] v roce 1641. V prvním z těchto pojednání by podle Duryho měly být odhaleny nedostatky v metodách výuky a výchovy dětí a ukázán způsob jejich nápravy. Druhé pojednání by mělo sloužit jako návod rodičům, jak „*vštípit dětem semena pravdy*“ a vzbudit jejich zájem o vzdělání. Jako třetí měl následovat nový slabikář, z něž by se děti hrou naučily snadno číst a psát. V další knize měl být pojednán „*systém věcí zřejmých smyslům*“, který je nutné děti nenásilně naučit současně s pojmenováním předmětů a jevů, jež je obklopují, a vytvořit tak o nich reálnou představu. Komenský, jak známo, realizoval tyto své návrhy jednak již dříve, např. v *Informatoriu školy mateřské* [27] a dále v roce 1659 učebnici *Orbis sensualium pietus*.

Další díla, jak navrhoval Dury stejně jako Komenský, měla být věnována zpracování učební látky z oblastí náboženské výchovy, vyučování jazykům a přírodních věd. Pokud jde o výuku jazykům [28], Dury zdůraznil

nutnost tvorby nových učebnic. Především to měly být učebnice mateřského jazyka, protože zvládnutí mateřského jazyka je podle Komenského i Duryho základním předpokladem pro porozumění a pochopení všech dalších jazyků. Pro výuku cizím jazykům, tj. latině, řečtině a hebrejštině navrhoval Dury vypracovat čtyři druhy pomůcek:

1. Úvod do jazyka, obsahující druhy slov, jejich varianty, skloňování a časování. Tento návrh zřetelně vyplývá z koncepce učebnice Janua linguarum reserata vestibulum.
2. Učebnici objasňující podstatu příslušného jazyka a obsahující slova s jejich odvozeninami a složeninami spolu se základy gramatiky a slovníkem. I pojetí této učebnice ukazuje jasně na vliv Januy.
3. Učebnici stylistiky přinášející pravidla „elegantního vyjadřování a zdobného stylu“. Komenský vydal učebnici latinské stylistiky v roce 1655 jako třetí díl svých *Eruditio-nis scholasticæ pars*.
4. Metodického průvodce k předchozím učebnicím pro učitele.

Všechny čtyři pomůcky odpovídají přesně soustavě, kterou Komenský plánoval pro elementární školu a latinskou střední školu.

Studiu věd mělo být na základě Duryho Návrhu věnováno několik samostatných děl. První mělo objasňovat původ všech věcí, které jsou předmětem lidského učení. Druhé mělo přinášet vědecké zákony a základní pravdy. Třetí, nejpodstatnější dílo mělo obsahovat předmět a obsah věd, poučky, definice a dedukce odvozené z obecně platných zákonů. Čtvrté dílo mělo být univerzální metodologií vědeckého myšlení a bádání a poslední práce měla být kritickou analýzou anglického vysokého školství. Je patrné, že Duryho Návrh na postupování při studiu věd byl přímo ovlivněn plánem Komenského, který byl předložen v *Ad excitanda* a skutečněn později ve formě jednotlivých částí díla *De rerum humanorum emendatio-*

ne consultatio catholica. Ze srovnání obou děl, Komenského *Ad excitanda* a Návrhu Duryho, jasně vyplývá, že Dury do svého spisu převzal většinu myšlenek Komenského, často přímo i s jeho formulacemi, které pouze převedl do angličtiny, aby je zpřístupnil a upozornil na ně členy anglického parlamentu.

Měnící se politická situace v Anglii v roce 1646 dala anglickým reformátorům nový impuls k tomu, aby se znovu pokusili upoutat pozornost parlamentu na otázky školství a vzdělání. V roce 1647 sepsal Hartlib s Duryem pojednání adresované parlamentu [29], v němž jako jeden z úkolů výslovně stanovili prosazování snah Komenského o zdokonalení vyučovacích metod a o zřizování škol pro žáky různého věku. Znovu vyjádřili přesvědčení, že obroda společnosti se zakládá na reformě škol a vzdělání. Kromě přímého programového prohlášení, odvolávajícího se na Komenského, obsahuje tento spis opět náměty, které již dříve Komenský zahrnul do svých pansofických prací vytvořených během pobytu v Londýně. Jedná se zvláště o myšlenku soustředování duchovního bohatství, výměnu vědeckých poznatků a vzájemnou spolupráci a informovanost mezi učiteli z různých zemí, a konečně o zajištění výchovy a vzdělání pro veškerou mládež. Představa Komenského o všeobecném vzdělání byla však daleko demokratičtější než návrh Hartliba a Duryho, kteří sice požadovali státní vzdělání pro všechnu mládež, ale diferencované a determinované podle původu dětí. Na druhé straně se jejich návrhy zaměřovaly i na řešení sociálně ekonomických otázek, jimiž se Komenský nezabýval.

V průběhu 40. a 50. let 17. století vyšla v Anglii řada pedagogických děl, která měla přispět k různým aspektům reformy školství a přinesla mnoho pokrokových vědeckých a pedagogických názorů. Mezi jejich autory

je řada bývalých spolupracovníků a přátel Komenského, anebo pedagogů, kteří se s jeho myšlenkami obeznámili prostřednictvím Hartliba. Tak v roce 1648 vyjádřil W. Petty [30] své názory týkající se školství ve spise Rada W. P. panu Samuelovi Hartlibovi o rozvoji některých speciálních oblastí vzdělání [31], v němž se nejvíce přiblížil Komenskému požadavkem, aby byl pro všechny děti bez ohledu na jejich původ zajištěn od sedmi let rovnoprávný přístup ke všeobecnému vzdělání, a tím se odstranila diskriminace chudých nadaných dětí v možnosti vyššího vzdělání a patřičného uplatnění v životě. Petty se podobně jako Komenský zabýval otázkami elementárního školství, zdůrazňoval nutnost vědeckého učení, zasazoval se o to, aby se všechny děti připravovaly na budoucí povolání již od začátku současně s osvojováním základních dovedností a teoretických znalostí. Zvláštní význam pro všestranný rozvoj dítěte připisoval kreslení, hudbě a praktickým znalostem z různých oborů lidské činnosti. Naléhal na uplatňování zdokonalených a snadných metod vyučování jazykům. Navrhoval zříditi „*vzdělávací chudobince*“, které by poskytovaly chudým dětem všeobecné vzdělání spolu se zaměřením na různá řemesla a starším dětem i výuku jazykům. Na úrovni vyššího vzdělání razil myšlenku „*řemeslnických kolejí*“, kde by měli nadaní technici, přírodovědci a vynálezci možnost provádět své pokusy.

Inspirován pansofickou myšlenkou Komenského „*učit všechny všechno*“ navrhoval jiný pedagogický autor John Hall, Hartlibův přítel, ve svém Skromném návrhu anglickému parlamentu k rozvoji vzdělanosti [32], aby plány univerzitního studia zahrnovaly i studium chemie, botaniky, anatomie a aplikované matematiky a aby byly zaměřeny na získání praktických znalostí. Zároveň ostře kritizoval duch scholastiky a stavovské izolovanosti přetrvávající na obou

anglických univerzitách.

Další návrh na reformu školství a rozvoj vzdělanosti představuje stěžejní Duryho pedagogické dílo *Reformovaná škola* [33], které vyšlo s Hartlibovou předmluvou v roce 1650. Autor v něm nastínil nový model školní výchovy a vyučování nejen podle svého vlastního názoru, ale v souladu s názory ostatních anglických reformních pedagogů, podle nichž bylo možné vychovávat děti v duchu pravdy a vzdělanosti pouze v reformované škole, pro kterou bylo třeba nejdříve připravit reformované učitele. Hartlib i Dury si stejně dobře jako Komenský uvědomovali význam a úlohu učitele ve společnosti a upozorňovali na to, že v dobře řízeném státě by měl učitel zaujímat stejné postavení jako např. soudce nebo státní úředník. Dury dále podrobil ostré kritice, jak to častokrát činil i Komenský, efektivitu dosavadního školství, kterému vytýkal povrchní a zpozdlé metody. Definoval tři zásady správného postupu při vyučování:

1. stanovení cíle výuky,
2. stanovení „prostředků“ učení,
3. stanovení obsahu výuky.

Za konečný cíl všeho lidského učení považoval odstranění nedostatků způsobených nedostatečným poznáním přírody a nesystematickým využíváním přirozených schopností člověka. V této souvislosti zdůrazňoval, podobně jako Komenský, posloupnost dílčích cílů, jimž musí být podřízeny vyučovací metody pro každý předmět vzhledem ke schopnostem žáků a stupni jejich rozumového vývoje. Za „prostředky“ umožňující člověku zvládnout všechny vědy označil Dury smysly, „tradiční“ a rozum. Při volbě obsahu výuky doporučoval uvážit, co odpovídá stupni schopností žáků a konečnému, i dílčím cílům výuky. I Dury, jako Komenský, rozdělil dobu pro vzdělání do několika období podle věku a stupně vývoje přirozených schopností, ale na rozdíl od

Komenského se zabýval pouze obdobím od čtyř až pěti let dítěte do dvaceti let, tj. obdobím školní docházky a nikoliv domácí výchovou ve „škole mateřské“ ani dalším vzděláváním v dospělosti.

V roce 1651 vyšly další dva překlady Komenského děl do angličtiny, a to jednak překlad lipského vydání *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis* [34], z něž některé autorovy názory na atomy, přírodní filozofii a kvality věci upoutaly např. i jednoho ze zakladatelů anglické Královské společnosti pro povznesení studia přírody Roberta Boyla [35], jednak překlad gdaňského vydání *Pansophiae diatyposis* [36], zdůrazňující myšlenku pansofie v celém komplexu života jednotlivce i společnosti.

S Komenského názorem na význam výchovy a povinného školního vzdělání pro nápravu a rozvoj společnosti i s jeho pojetím výchovy a vzdělání jako záležitosti „*celé národní obce*“ se shodoval i významný anglický revoluční spisovatel James Harrington [37], který se ve svém utopickém líčení ideální republiky Oceány [38] vyslovil mj. také k otázkám školství a vzdělanosti a vyzdvihl nutnost výchovy, ale zároveň také vojenské přípravy mládež generace pro zabezpečení státu. Výchova podle něho není jen záležitostí jednotlivce, ale celého státu. Harrington zastával v otázkách vzdělání v mnoha ohledech pokrokové názory, ovlivněné zřejmě ne-li přímo Komenským, pak tedy alespoň zprostředkovaně přes Hartliba, Duryho a další komeňáky, s nimiž se stýkal.

O nový sociální řád založený na rozumu a vědě, v němž by všeobecné vzdělání spojené s fyzickou prací bylo pro všechny bez ohledu na původ a pohlaví, usiloval také G. Winstanley [39]. Jeho pedagogické názory podobně jako u Harringtona nedosahovaly však šíře a hloubky myšlenek Komenského, protože středem jejich zájmu nebyly otázky pedagogické, ale politické.

Řadu pedagogických myšlenek Komenského převzal a uváděl do praxe londýnský učitel Charles Hoole [40]. Podobně jako Komenský a Dury kladl důraz na přípravu učitelů a doporučoval, aby zároveň s dětmi z bohatých rodin navštěvovaly školy i chudé děti, a to bezplatně. Zaměřoval se na zdokonalení a modernizaci metod výuky klasickým jazykům na gramatických školách a dosahoval v jejich aplikaci dobrých výsledků. Na základě norimberského vydání přeložil do angličtiny a vydal Komenského *Orbis sensualium pictus* [41], jež charakterizoval jako dílo nejlépe odpovídající schopnostem dítěte a označil jej za „*nejlepší pomůcku pro žáky gramatických škol k snadnému a radostnému získání věcných i jazykových poznatků zároveň v angličtině a v latině*“. Vedle překladu Komenského předmluvy zařadil i vlastní předmluvu a metodické poznámky k této knize tak, aby probírání jejích jednotlivých částí odpovídalo úrovni dosavadních znalostí a vědomostí žáků. V několika pedagogických spisech, jichž byl Hoole sám autorem, doporučoval používání Komenského učebnice na anglických školách. V Povinnostech učitelského pomocníka [42] vyzdvíhal kvalitu díla *Orbis pictus*, ale také Januu, která podle něj „*poučí žáky o povaze věcí stejně jako o jejich názvech*“ a je „*vhodnou pomůckou i pro dospělé samouky*“. V Novém objevu starého umění školního vyučování [43] ukládal Komenského Januu jako povinnou učebnici pro latinskou školu a v Metodě učitele [44] ji přímo zařazoval do učebního plánu a vysoce oceňoval, že se její pomocí rozšiřuje slovní zásoba o synonyma a současně je poskytnuto dostatek prostoru k překladovým cvičením.

Z uvedeného vyplývá, že ačkoliv k bezprostřední konkrétní realizaci plánů, s nimiž Komenský přijel do Anglie, nedošlo, nicméně jeho myšlenky a dílo zanechaly prokazatelný vliv na rozvoji pokrokového an-

glického pedagogického myšlení. Byla rozvíjena Komenského koncepce postupu výchovy a všeobecného vzdělání od předškolního věku až do dospělosti, a to na elementárním stupni v mateřském jazyce, zdůrazňována nutnost přihlížet k individuálnímu stupni vývoje dítěte a poslušnosti a návaznosti cílů výuky, kladl se důraz na výběr učiva, zařazování přírodovědných předmětů, volbu vhodných vyučovacích metod, aplikaci experimentálních metod, věcné učení, empirické získávání poznatků a tvorbu nových učebnic. Odpovědnost za výchovu a vzdělání se začala přisuzovat celé společnosti, státu. Většina anglických pedagogických reformátorů spojovala shodně s Komenským úsilí o demokratizaci vzdělání, reformu školství a zvýšení společenské úlohy školy s rozvojem věd a reformou celé společnosti.

Literatura a poznámky:

- [1] ŠMAHA, J. : Kterak hodlal Komenský smířit tři strany církevní v Anglicku. In: Česká škola, 9, 1887, s. 148.
- ŠMAHA, J. : Komenského Brána jazyků v Anglii. In: Česká škola, 10, 1888.
- ŠMAHA, J. : Komenský se loučil písemně s Londýnem dne 10. 6. 1642. In: Česká škola, 11, 1889, s. 215.
- [2] KVAČALA, J. : Korrespondence Jana Amosa Komenského. I, Praha 1898. 2, Praha 1902.
- KVAČALA, J. : Komenský. Jeho osobnost' a jeho sústava vedy pedagogickej. Martin 1921.
- [3] NOVÁK, J. V. - HENDRICH, J. : Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy. Praha 1932.
- [4] POLIŠENSKÝ, J. : Komeniána v Hartlibově pozůstalosti. In: Pedagogika, 22, 1972, s. 83-90 a 27, 1977, s. 229-233.

POLIŠENSKÝ, J. : Komenský, Hartlib a anglická revoluce 17. století. In: Čsl. časopis historický, 27, 1978, s. 228-248.

- [5] KUMPERA, J. : Vztah Jana Amose Komenského k anglické revoluci 17. století. In: Čsl. časopis historický, 22, 1978, s. 200-228.
- [6] POPELOVÁ, J. : J. A. Komenského cesta k všenápravě. Praha 1958.
- [7] KYRÁŠEK, J. : Vývoj pedagogické soustavy J. A. Komenského. Praha 1967.
- [8] ČAPKOVÁ, D. : Z priezdkumu komenian v Britskom múzeu. In: Jednotná škola, 28, 1966, s. 284-286.
- ČAPKOVÁ, D. : The Comenian Group in England and Comenius Idea of Universal Reform. In: Acta Comeniana, 25, 1969, s. 25-34.
- ČAPKOVÁ, D. : Variac cognitiones Comenianae ex Hartlibianis. In: Studia comeniana et historica 1, 1971, č. 2, s. 69-71.
- ČAPKOVÁ, D. : Komenský a otázky vzdělání za anglické puritánské revoluce ve světle prací Ch. Webstera. In: Studia comeniana et historica 2, 1972, č. 3, s. 65-69.
- ČAPKOVÁ, D. : The reception Given to the Prodomus pansophiae, and the Methodology of Comenius. In: Acta Comeniana, 31, 1987, č. 7, s. 37-60.
- ČAPKOVÁ, D. : Myslitelsko-vychovateľský odkaz Jana Amose Komenského. Praha 1987, 256 s.
- [9] Samuel Hartlib (cca 1600-1662) - v době třicetileté války se usadil v Anglii. Usiloval o reformu církve, státu, školství a vědy; udržoval a organizoval styky s řadou významných osobností.
- [10] ČAPKOVÁ, D. : Unpublished Letters by Comenius. In: AC, 26, 1970, s. 37-60.
- ČAPKOVÁ, D. : Neznámý deník Komenského. In: SCetH, 4, 1974, č. 8-9, sam. příloha, 108 s.

- ČAPKOVÁ, D. : Comeniana in the Hartlib Archives. In: AC, 29, 1983, č. 5, s. 161-168 a 31, 1987, č. 7, s. 201-208.
- ČAPKOVÁ, D. - KYRALOVÁ, M. : Unpublished Letters of J. A. Comenius. In: AC, 30, 1985, č. 6, s. 165-178 a 31, 1987, č. 7, s. 179-184.
- [11] PŘÍVRATSKÁ, J. : Panglottia - všenná-prava jazyka. In: AC, 29, 1983, s. 133-142.
- [12] TURNBULL, G. H. : Samuel Hartlib. A Sketch of his Life and his Relations to Comenius. Oxford 1920.
- TURNBULL, G. H. : Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers. London 1947.
- TURNBULL, G. H. : Two Pansophical Works (Dva spisy vševědné). Praha 1951.
- TURNBULL, G. H. : The Visit of Comenius to England. In: Notes and Queries, 3. 1951.
- TURNBULL, G. H. : The Pansophiae Diatyposis of Comenius and its Continuation. In: AJAK, 16, 1957, s. 113-151.
- TURNBULL, G. H. : Plans of Comenius for his Stay in England. In: AJAK, 17, 1958, s. 7-28.
- [13] John Dury (1596-1680), kněz, nejbližší spolupracovník S. Hartliba a přítel Komenského.
- [14] YOUNG, R. F. : Český filosof v Anglii 17. století. In: Časopis národního muzea, 97, 1923, s. 1-7.
- YOUNG, R. F. : Comenius in England. Oxford 1932.
- [15] HILL, Ch. : Intellectual Origins of the English Revolution. Oxford 1965. 2. vyd. 1980.
- HILL, Ch. : The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution. London 1978.
- [16] TREVOR-ROPER, H. R. : Religion, the Reformation and Social Change. 2. vyd. London 1972.
- [17] WEBSTER, Ch. : Samuel Hartlib and the Advancement of Learning. Cambridge 1970.
- WEBSTER, Ch. : Writings of Comenius in the Hartlib Papers. London 1971.
- WEBSTER, Ch. : The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century. London 1974.
- [18] SIMON, J. : The Comenian Educational Reformers 1640-1660 and the Royal Society of London. In: AC, 26, 197, s. 165-178.
- [19] ALT, R. : Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskýs. Berlin 1953.
- [20] Joachim Hübner (1610-1660), přírodovědec a spolupracovník Komenského; v Anglii žil od r. 1636.
- Theodor Haak (1605-1690), pansofista a irénik působící od r. 1638 v Anglii.
- John Pell (1611-1685), matematik usilující o uspořádání a výměnu vědeckých poznatků.
- Thomas Horne (1610-1654), učitel zaměřený na zdokonalení metod vyučování jazykům.
- Thomas Hayne (1582-1645), učitel razící myšlenku multilingvismu při jazykové výuce.
- Hezekiah Woodward (1591-1675), jeden z předních pedagogických autorů období anglické puritánské revoluce.
- [21] COMENIUS: Conatuum Comenianorum praeludia. Oxford 1637.
- [22] COMENIUS: Pansophiae prodromus. London 1639.
- [23] COMENIUS: A Reformation of Schooles. London 1642.
- [24] DURY, J. : A Motion tending to the Publick Good of this Age, and of Posterity. London 1642.
- [25] DURY, J. : cit. dílo, nové vyd. In: Webster, Ch. : Samuel Hartlib and the Advancement of Learning, London 1970, s. 101.

- [26] COMENIUS: *Ad excitanda publice veritatis et pacis, ope Dei studia elaborandorum operum catalogus*. 1641. Dílo JAK, sv. 14, Praha 1974, s. 127-136.
- [27] KOMENSKÝ, J. A.: *Informatorium školy mateřské*. 1632. DJAK, 11, 1973, s. 223-265.
- [28] Vyvreholením diskuse o hledání nových metod vyučování jazykům bylo dílo H. Woodwarda *Light to Grammar and all other Arts and Sciences* vydané v Londýně 1641. K této problematice viz: SALMON, V.: *Problems of Language Teaching; A discussion among Hartlib's Friends*. In: *Modern Language Review*, 59, 1964, s. 13-24. Viz též ROBOVSKÁ, H.: *Názory na výuku jazykům v Anglii 17. století a J. A. Komenský*. In: *SCeH*, 19, 1989, č. 38, s. 107-112.
- [29] *Consideration Tending to the Happy Accomplishment of Englands Reformation*. Nové vyd. In: Webster, Ch.: *S. Hartlib and the Advancement of Learning* Cambridge 1970, s. 119-139.
- [30] William Petty (1632-1687), politický ekonom, demograf a protagonista empirismu.
- [31] PETTY, W.: *Advice of W. P. to Mr. Samuel Hartlib, for the Advancement of some particular Parts of Learning*. London 1648.
- [32] HALL, J.: *A Humble Motion to the Parliament of England Concerning the Advancement of Learning: And Reformation of the Universities*. London 1649.
- [33] DURY, J.: *The Reformed School*. 2nd ed. London 1651. Nové vyd. Liverpool University Press 1958.
- [34] COMENIUS: *Naturall Philosophic reformed by Divine Light*. London 1651.
- [35] ČAPEK, J. B.: *Komenský a Robert Boyle*. AJAK, 21, 1962, s. 160-164.
- [36] COMENIUS: *A Pattern of Universall Knowledge. Dedicated to Hartlib*. London 1651.
- [37] James Harrington (1611-1677), politický autor, odpůrce absolutismu a republikánský idealista.
- [38] HARRINGTON, J.: *The Oceana of James Harrington and His Other Works*. London 1700. Česky: *Republika Oceána*. Výbor z díla. Uspořádal J. Kumpéra. Praha 1985.
- [39] Gerard Winstanley (1609-1652), ideologický vůdce tzv. diggerů. Hlavní myšlenky vyjádřil ve svém díle *The Law of Freedom* (1652).
- [40] Charles Hoole (1610-1667), duchovní a učitel.
- [41] MIŠKOVSKÁ, V. T.: *Charles Hoole uvádí Orbis pictus*. In: AJAK, 16, 1957, č. 1, s. 193-199.
- HOOLE, Ch.: *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus. Joh. Amos Comenius's Visible World, or A Picture and Nomenclature of all chief Things that are in the World; and of Mens Employments therein*. London 1659.
- [42] HOOLE, Ch.: *The Usher's Duty*. London 1659. Nové vyd. *A New Discovery of the old Art of Teaching Schoole*. London 1913.
- [43] HOOLE, CH.: dtto
- [44] HOOLE, Ch.: *The Master's Method*. London 1659. Nové vyd. viz [42].

